

ЧАСТИНА 2

Івась часто заміняв у Ясениці-Сільній учителя Андрусевича. Той заливав за комір, але найбільше заробляв на читанні псалтиря над покійниками. Проте псалтир щоразу частіше читав Івась, а вчитель забирав собі оплату. Також він пробував перекласти на хлопчика відповідальність за... дисципліну у школі.

— Іване, всім кажи від мого імені, щоби були слухняними і чемними. Як щось не так — розкажуй мені! — старий сільський пияк, щоб уникати вчительської праці, підсовував хлопчикові неоднозначні ролі.

— Добре, — згоджувався ще наївний Івась. Бо все-таки це вчитель його попросив, а не тать із великої дороги.

Одного разу Івась розказав учителеві про дикого хлопця, що був некерованим. Учитель якось-там покарав його. Але то був лише початок. Мале злісне серце виродка корчилося і рвалося до жаги помсти розумному Іванові, якого він ненавидів.

— Заб'ю його камінням! — спалахнула у слабосилій голові чудова, на думку виродка, ідея.

Він набрав гострих і важких каменюк — і вже підчікував.

...ще не знаєш, Івасю, що в тебе кидатимуть колись камінням навіть у дорослого. Так кидали камінням у старозавітних пророків. Ще не знаєш, що один із каменів, спрямованих дикунською рукою, поцілить у голову старшого сина Андрія... Ще не знаєш, що камінь маленького дикунця — лише прообраз, натяк долі...

— Ох ти, Фрэнку, сволото руда! Я тебе вб'ю! — біг за Іваном із висолопленням і заслиненим язиком дегенерата.

— Що ти хочеш від мене? — Івасеві спершу стало весело.

— Ти про мене розказав вчителеві! Хочу, абиь не жив на світі! — камінь просвистів за кілька сантиметрів від Івасевої голови.

Потім ще один ледь не влучив. Стало страшно. Івась зрозумів, що цей заслинений, ніби від якогось нападу, справді хоче його каменувати.

Треба було не стидатися, а чимдуж тікати. Івась закликав заслиненого зупинитися, мовляв, щось скаже, а сам, як вивірка, шубовснув у бічну вуличку, потім ще зробив поворот, іще один.

До нього доносилися прокльони і глухі удари відбірним камінням, попередньо приготовленим. Івасеві вдалося втекти. І йому було зовсім не соромно. Фактично він уперше порятував власне життя.

...а потім такого ще буде і буде, коли несподівані удари долі будуть сипатися йому на голову і глухо бити в серце алегоричним камінням, а то і реальним...

Він більше не хотів учитися в Ясениці-Сільній.

* * *

На сімейній раді вирішили, щоб Івась продовжив навчання у Дрогобичі, у так званій нормальній школі отців василіян. 1864 року хлопчик опиняється у Дрогобичі. Так хотів його батько. До речі, вже немолодий Яків Франко мав не тільки золоті руки, а й золоте серце. Невідомо, як би склалася хлопчикова доля, якби не залізна воля здебільшого доброго і м'якосердного тата:

— А ти, Івасю, будеш учитися!

І це передчуття старого коваля, який годував багатьох нероб із власної родини, розтрачуючи на них свої підтопані сили, було однією із найсвітліших подій у житті майбутнього найбільшого українського письменника. А якби Івась не пішов учитися? У селах королівства Галіції та Володимирії було чимало таких диваків (та й дивачок, але сільським дівчаткам щодо навчання майже тотально не таланило), які промарнували свою велику

силу, що залишилася не відданою, незатребуваною і, чого гріха таїти, незрозумілою навіть їхнім носіям...

Ще в 1865 році тато прийде до Дрогобича, коли його дорогий хлопчик матиме екзамен. Івася, до речі, відразу прийняли до другого класу, який він закінчив відмінником, попри те, що опинився на ганебній осяччій лаві, але не через незнання, а за те, що читав іншу книжку.

Екзамен Івась склав чудово. Коли йому дарували книжку «Кіт з'їв сало», почувися чийсь глухі ридання, які вже несла було стримати. Івась здивовано повів очима.

То позаду, у святочному селянському вбранні, плакав його тато, коваль Яць, золоте серце і золоті руки, немолодий чоловік, життєві сили якого наближалися до згасання...

Що означав той плач? Гордість за свого старшого сина від мезальянсу з Марією Кульчицькою, що, певне, не любила свого чоловіка, але шанувала за добру душу? Жаль, що він сам усе життя бив залізо? Апофеоз його радості, коли інтуїтивно відчув, як його маленький Іваньо на очах розумнішає, росте, відходить кудись у сторону — і може, йому вже не треба тепер тата... Тато зробив усе, що міг...

Може, поруч із тим, що пишався сином, у душі заворушилося передчуття смерті?..

У великодню суботу 1865 року Яків Франко помре. Для його старшого сина це потрясіння було великим і невимовним. Він не застав тата живим. Дуже квапився. З Дрогобича до Нагуєвичів не так вже й далеко, але пізнувало сповістили Івасеві. Тато дуже хотів ще раз побачити свого сина, навіть спинався на лікті, тривожно водячи очима у передсмертній агонії...

— Тату! Тату, мій дорогий, єдиний! — плакала від гострого болю дев'ятирічна Іванова душа.

Ніяк не вірив, що тато вже не встане. Хлопчиків усе здавалося, що його вітця хтось зачарував. Бо ще недавно він був на його екзамені! То що, зараз вітець уже не пам'ять, як він тішився на синовому іспиті? Як плакав від щастя? Чого він помер?

На похороні двоє молодших братів, Захар (якого в селі всі кликали Михайлом) та Онуфрій, бавилися якоюсь лакімкою. Вони були ще надто маленькими. Мати Марія голосила, сповнювана недобрим передчуттів:

— На кого покидаєш мене, господарю, із чотирма дітьми? Подивися, скільки до тебе прийшло людей, встань, господарю!.. Діти, мої діти!.. Буде вас, діти, по горах, долинах, буде вас, діти, по всіх країнах!.. — і сльози заливали її ще молоде, але вже превтомлене, лице.

У повітрі пахло ладаном. Івась усе вдивлявся у воскове і якесь гейби потойбічне татове лице. Хлопчиковими щоками котилися рясні сльози...

У великодній понеділок Якова Франка поховали.

Івась пішов до кузні. Сів на ящик, де часто сидів, слухаючи татові розмови. У кузні було щось не так, окрім того, що сюди вже ніколи не прийде коваль Яць. Івась, прибитий першим горем, довго думав над цим. Врешті зрозумів. У кузні нема вогню!..

Івась віддав би зараз усі скарби світу, навіть усі свої книжечки! Лише запалай, вогнику, розгорися, вдмухни життя у кузню і в його батька! *А в тій кузні коваль клепле, а в коваля серце тепле...*

— Прошу всіх небесних і природних сил, оживіть мого тата! — піднімав руки до неба, наче маленький жрець вогню і стихій, що перебуває в екстатичному стані.

Вогонь не спалахував.

— Тату! — крикнув так сильно, що, певно, той хлопчиків крик можна було почути і в Дрогобичі.

— Сину, я завжди буду з тобою! — раптом причулося Івасеві. А може, і не причулося.

Вогонь не розгорявся. У кузні стояла така тиша, що можна було ножем різати повітря.

Івась стрепенувся. Із батькової кузні, з якої пропав вогонь, він вийшов із душею, вмить постарілою на кілька літ.

* * *

Через короткий час до матері пристає молодший від неї приймак Гринь Гаврилик, який, проте, виявився добрим вітчимом для Івана. Він не порушив волю Якова Франка — Івась має вчитися і вже не повертатися до сільської роботи, хіба за бажанням, як-от розривка від іншої праці.

Потім довелося відновлювати батьківську могилу, але то вже занадто людська історія, хоча метафізична королева, можливо, допустила для якоїсь мети таку історію...

До кінця свого життя у великодню суботу, коли, кажуть, Господь забирає на небо своїх праведників, бо небо відкрите, Іван Франко дотримувався строгого жалобного посту.

Він намагався всіляко побути на самотині, зливаючись із душею свого родителя і найбільшого благодійника. А вогонь із батьківської кузні трансформувався в інший вогонь — нового піонера і візонера українства.

* * *

У Дрогобичі хлопчик жив у, як кажуть, родички на сьомому киселі, цьотки Кошицької. Вона мала молодшого і зрадливого чоловіка, якого, видать, дуже любила. Певно, ся любов тримала цьотку на землі, додаючи їй якогось філософського спокою у будь-які періоди її життя, навіть тоді, коли розорилася, майже жебракувала і залишилися самотньою, а невірний, але вічно коханий чоловік помер... Та пам'ять про минуле, про ту любов, яку вона відчувала, певно, до останніх своїх днів, була єдиним золотим злитком її життя, який не можна було ні виміняти, ні купити чи продати...

Щоправда, цьотця мала моторошну старість. Вона не лише розорилася і жебрала. Їй відмовили ноги — і вона, повзаючи під церквами, добувала собі на життя прохацтвом, але якось

стоїчно, не скаржачись, доки не задубіла під якоюсь із церквець. Але то трапиться пізніше...

Коли Івась мешкав у неї, на так званій «станції», три роки. Кошицька ще була відносно молодою. Її молодший чоловік, Гучинський, її коханий, займався столярнею. Було ще кілька підручних, кожен із яких, з різних причин, надовго не затримувався у столярні.

У столярні могли зробити все, що потрібно для господарства. Але найбільшим попитом користувалися скрині і труни.

Цьоця розмальовувала скрині квітами. Це були скрині, де мало міститися віно наречених. За потреби їй допомагав Івась. Його квіти були недосконалі, але часто такі химерні, що їх розбирали швидше від ординарних квітів, намальованих цьоткою. Адже базар, який не знав ні любові чи ненависті, справедливості чи несправедливості, мав свій попит. Часто цьотка з чоловіком робили труни. Вони дуже добре продавалися. Деколи трун нароблювали так багато, що вкладали Івася туди спати.

Коли його мама дізналася про це, вона так сварилася із Кошицькою, як не сварилася ні з ким у житті. Івась по-своєму любив цьотку. Вона була непересічною жінкою, яку з'їв Дрогобич, як будь-яке провінційне містечко, що проковтнуло не один нереалізований талант чи не одну непересічну душу...

У спогадах «У столярні» вже немолодий Франко тонко передасть деякі перетворення, що відбувалися з ним того часу: *«Життя в столярні йшло весело. Для мене, селянського сина, що привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя міського ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене по зовсім іншій шкалі. Що там мороз чи спека, сльота чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх різnorodними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями, — те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та роковий ярмарок на святої Трійці».*

Хлопчик спілкувався з підручними, міщухами, які утаємничували його у нехитрі премудрощі міського життя.

Він часто бачив, як бориславським шляхом, попри будинок цьоці Кошицької, бредуть робітники. Вони були здебільшого якимись вимученими, ніби із висмоктаними силами життя, обідраними. Часто від них несло горілчаним перегаром. Трошки пізніше, під час холерної пандемії, хлопець більше часу проведе у Бориславі. Він не боявся холери, що могла знищити людину за добу. Та й у самому Бориславі було найменше заражень. Вважалося, що нафта є природним дезинфектором у часи пандемії.

У будь-якому разі, хлопець усе рідше буває у Нагуевичах, лише в гостях у матері, все об'ємніше знайомлячись із життям міста. Бо Дрогобич, попри свою тодішню відсталість і провінційність, таки був містом.

* * *

Малий Франко вчився у нормальній школі отців василіян. Разом з ним учився, як виявилось, друг його цілого життя, Карло Бандрівський. Пізніше він так згадуватиме школу отців василіян:

«Нормальна школа в Дрогобичі ще перед вступом дитини була для неї місцем постраху. Вчителі-монахи, як і світські, не являлися для дітей мужами любові і носителями радості... Школа була для нас жорстокістю, тьмою обичаїв, карою, лихом. Як тільки прийшли діти до школи і стали перед вчителями, так зараз щезав з лиця усміх, губи суворо замикалися».

Іван Франко перегукується зі спогадом Бандрівського у своєму оповіданні «Отець-гуморист», де змальований садист і мізантроп — отець Софрон Телесницький, який тішиться з дитячого жаху, забиває до смерті слабосилого і слабохарактерного хлопчика Волянського — і це йому, отцю, минає безкарно. Телесницький в оповіданні — це найтемніша, навіть гіпертрофована, сторона людського «я», безконтрольний і непрогнозований

садист, який несе небезпеку не лише для школи, а й для суспільства.

Насправді отець Телесницький у реальному житті мав садистичні нахили, але нікого не забив до смерті.

Також Франко наголошував, що більшість учителів — монахів та світських — школи отців василіян були доволі чуйними. Найбільшою карою деяких було пересадити учня на так звану ослячу парту, тобто задню парту, як символічне місце ганьби. Або поколотити їх неголеною бородою. Тобто навіть в умовах, коли фізичні покарання заохочувалися, таки переважна більшість учителів не мала до них великого ентузіазму. Людське перемагало.

В останні роки життя Франко написав невелику статтю-коментар «В інтересі правди», де тепло згадував отців Крушельницького, Барусевича, Красицького, Немиловича, запам'ятавши їх як «світлих, гуманних, симпатичних людей», хоча до того часу, найімовірніше, вони вже всі були мертвими.

* * *

А зараз він, разом із цілим класом, чекає якоїсь комісії.

— А відки має прийти ся комісія? — питає один учень.

— Кажуть, що з Львова, — докидує другий.

І понеслося:

— А може, з самого Відня, післана найяснішим цісарем?

— А може, та комісія відмінить різки і тростини?

— А може, ще додасть до них якісь палиці?

— Гадаю, вони пішлють нам нових учителів, а цих заберут кудись!..

— А може, вони не прийдуть?

— Йдуть, уже йдуть! — зашелестіло сухою травою.

До класу, де навчався Івась, заходив бургомістр Зих зі своїм радним. Якраз тоді в класі був Телесницький. Він запитував

про прикметники. Кожен мав назвати якийсь багатоскладовий прикметник.

Івась сидів на ослячій парті, бо нишком читав книжки і не дуже слухав, що робилося в класі. Нарешті бургомістр із радним дійшли до нього.

— Скажи прикметник із багатьма складами! — бургомістр, подивившись на рудочубого хлопчика на ослячій лавці, чомусь подумав, що це заскладно для нього.

— Константинопольський! — випалив Івась.

— Відки се знаєш? — запитав, безмежно подивований, бургомістр.

Івась засоромився і мовчав.

Бургомістр підійшов до хлопця:

— Як ти дізнався про такий прикметник?

— З польської книжки, яку позичив у колеги... — знічено прошепотів Івась, думаючи, що його можуть за це покарати.

— А відки маєш ту книжку? — допитувався Зих.

— Позичив у колеги, Яцковського... — промимрив хлопчик.

Яцковський сказав, що це книжка його батька. Може, Франко, коли був у Яцковського, переглядав книжки і позичив її.

Бургомістр Зих на хвильку задумався. Взяв книжку в руки. Вона коштувала 60 крейцерів. Нарешті витягнув із кишені 60 крейцерів і передав Івасеві:

— Купи собі таку книжку, а позичену віддай!

— Добре, — прошепотів знічений хлопчик, від хвилювання навіть забувши подякувати.

Але бургомістр Зих, здається, таки мав непогану інтуїцію. Він звернувся до Телесницького:

— Отче, як гадаєте, цей хлопчик, Франко, має право опинитися на першій лавці із своєї ослячої?

Телесницький був не надто радий цьому, але не посмів перечити бургомістрові:

— Пане бургомістре, та же запевне, запевне!

Бургомістр Зих із своїм радним виходили з класу під променями захопливих поглядів учнів нормальної школи отців василіян.

— Пересідай на першу лавку, Фрэнко, чого ждеш?! — сказав отець Телесницький.

Так назавжди закінчилася Івасева історія з осячними партами, що, напевно, готувала його до протилежного — ступати у своїх візіонерських пошуках туди, де ще не ступала нога жодного русина.

* * *

Івась жадібно придивлявся до життя поза Нагуєвичами, всмоктуючи його в себе всіма фібрами юної натхненної душі, яка ще не розуміла своїх дивних станів, коли зненацька раптом хочеться опинитися наодинці із собою, з якимось столом, пером і папером — і записувати, записувати, записувати те, що рветься з душі на волю.

Він, попри свої дивні стани, про які нікому не розповідав, багато ходив пішки і бігав. Залюбки спілкувався зі своїми товаришами, щоправда, готовий завжди перейти до книжки і навіть записування деяких думок. Був приязним майже до всіх, адже людина має любити ближнього, як самого себе.

У 1867 році у школах та гімназіях була скасована тілесна кара. Для деяких учителів, із садистичними нахилами, урвалася їхня збочена насолода карати, за яку не карали їх.

Цього ж року Іван, разом зі своїм другом Бандрівським, переходять до першого класу міської реальної гімназії. Її розширена назва — Дрогобицька державна гімназія імені Франца-Йосифа I.

У гімназії, якраз цього року, запроваджується навчання польською мовою. Учителів-німців перевели деінде. Ще майже не було польських книжок для навчання. Українська мова

належала до необов'язкових предметів, але до її вивчення можна було записатися. Зате кожен учень мусив ходити на гімнастику.

Спершу почувався несміливо. Був тихим. Як би не було, гімназія — це щось інше, ніж школа отців василіян. Відмінностей безліч.

Недавно до нього присікався один хлопець, на півголови вищий і важчий, певно, на пуд.

— Був пан премудрий, родом з Коломиї! Се ти? — вбивчим, знуцальницьким тоном хотів починати бійку.

— Вчився бардзо добре на фільзофії! — підспівував його підлабузник.

Вони вже наступали йому на п'яти у буквальному сенсі. Івась спершу злякався. Але швидко страх змінився на холодну, фанатичну рішучість. Він не був войовничим, але не був і страхополохом.

— Забирайтеся геть від мене! — тихо прошепотів.

— А то що буде, хлонно? — підстрибував підлабузник.

На підлабузника і високого товстуна дивилися хлопцеві очі. Вмить вони стали звуженими і загрозливими. Івась стояв мовчки. Лише його вилиці ходили ходором.

— Пішли, Міхалку! — раптом пробурмотів високий товстун. — Ми пожартували.

— Пішли, Войцеху! — не давався двічі просити підлабузник.

Івась стояв непорушно. Лише коли вони пішли геть, витер із чола кілька крапель поту. Нині він остаточно переборов страх.

Дорогою додому Міхалко раптом сказав:

— Знаєш, Войцеху, той хлоп у полотняній блюзі був готовим битися до смерті. Певно, дамо йому спокій.

— Так, так, Міхалку! Дамо йому спокій! — радісно підтверджував підлабузник.

* * *

Івась почував себе не стільки несміливим, скільки дослідником, насамперед книг. Тому багато мовчав. У кожній книзі, крім відверто поганих, завжди сказано більше, ніж при найліпшій розмові друзів.

Як писав філософ Сенека (щоправда, Івась дивувався, як філософи можуть бути багатими, як той же Сенека): *«Хіба не однаково, з якого келиха пити: із золотого чи глиняного?»*.

Івась ходив у полотняній блузі, у потертих штанях.

...Нахил до аскетизму, байдужість до розкоші пронесе крізь усе своє життя. Левову частку грошей тратитиме на книжки і на сім'ю, лишень не на себе. Гроші слугували йому тільки для найнеобхіднішого. Звісно, у країнах, розвинених духовно та економічно, життя такого письменника, як Іван Франко, незважаючи на вроджений аскетизм, було би принаймні безбідним. Але він, свідомо чи несвідомо, вибрав повільне жертвопринесення...

...Усе життя ходитиме скромно одягненим, аж до враження бідності, особливо в останні свої роки. Саме в останні роки його життя дещо зміниться — проте, чи була це справжня воля Франка, чи натиск родини і друзів, сказати важко. Кілька літ Іван Франко приїжджатиме на платні зустрічі, читатиме свого «Мойсея». Йому було важко, сторінки перегортав його старший син Андрій, руки не служили, але Іван Франко читав «Мойсея» у Тернополі та Чернівцях, Станіславові та Львові, а також у багатьох менших галицьких містечках.

Буквально перед смертю казав одному хлопцеві, щоб ліпше вчився на шевця і не мріяв про літературу. Проте свідомість письменника була потьмареною (із перервами, коли він міг працювати) вісім останніх років...

Але перенесімося до перших літ гімназії, вільної (такою вона була завжди, не рахуючи хвороби) душі хлопчика, що завдяки книжкам внутрішньо зростав у кілька разів швидше, ніж інші гімназисти. Звісно, на його шляху траплялися такі люди, навіть у Дрогобичі, які пришвидшували процес росту душі і розуму, заохочували до книг.

Це найперше старий книголюб Лімбах, що жив разом із сином. Германофіл у літературі, він захоплював юного книгошукача своїм мінливим, нестандартним поглядом на чимало славетних книг. Лімбах не визнавав багатьох ушлавлених письменників, які не подобалися йому, принаймні ставився до них прихильно і водночас підозріло, як-от до романів Еміля Золя. Далекий від шаблону, по-своєму неотесаний книгопровінціал Лімбах таки допоміг закласти юному книгообожнювачу підвалини особистісного сприйняття книжкового світу.

Єдиним, але дуже істотним, розчаруванням від колишнього юнацького ідеалу було те, що коли молодий Франко вийшов після першого арешту, зіткнувшись із кораблетрощею власної долі, старий Лімбах, випадково зустрічаючись із ним кілька разів, завбачливо задалегідь переходив на інший бік вулиці. І ти, Бруте, з ними...

У гімназії було декілька яскравих учителів, особливо двоє з-поміж них — Міхонський та Верхратський.

Перший був пов'язаний із живим життям надміцними нитками.

Він постійно нагадував:

- Вмієш вирахувати поверхню геометричних фігур?
- Так, пане вчителю!
- А вмієш зробити звичайну скриньку своїми руками?
- Гм-гм... не думав, що...
- Треба думати! Зроби сам скриньку і покажи мені!
- А-а... Треба вчити геометрію...

— Зроби скриньку! Скриньку зроби!

— А-а-а...

— І хоч не будеш добре знати геометрії, у мене матимеш добру оцінку!

Міхонський став прототипом ментора (у найкращому сенсі цього слова), як навчителя, в оповіданні Франка «Борис Граб». Так письменник увіковічив непересічного педагога, що бозна яким чином опинився у провінційному Дрогобичі тих часів...

Далеко пізніше Іван Франко буде згадувати, вносячи дуже істотні штрихи стосовно розуміння його гімназійних років: *«Гімназійльні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити, як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць komponувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах».*

* * *

Івась часто запрошував гостей до Нагуєвичів. Його товариш тих літ, Михайло Кореневич, згадує, що Франкова мати, в його тодішньому розумінні «старша жінчина», страждала задухою. Вона варила чудесні пироги. Сиділа на запічку, а її другий чоловік, Гринь, подавав за її вказівками їжу. На Різдво хлопці пробули два дні у Нагуєвичах. Вони ходили з вертепом, добряче наспівалися, бо старші братчики лише гуділи. Але було